MANĪṢĀ - *A Research Journal of Sanskrit*
ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

वैशेषिकनये ईश्वरस्वरूपविचारः

दीपक-मण्डलः
शोधच्छात्रः, न्यायविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
नवदेहली

प्रबन्धसारः

वैशैषिकदर्शनम् अनीश्वरवादि इति नैकेषां विदुषां मतं वर्तते । न्यायदर्शनस्य प्रभावेण दर्शनेऽस्मिन् परमेश्वरवादः सम्पृक्तः इत्यपि वर्ण्यते । आधुनिकाः केचन दार्शनिकविद्वांसः दर्शनस्य परिगणनम् अनीश्वरवादिदर्शने कुर्वन्ति । एतत्सर्वमतप्रतिपादनपुरःसरं प्रकृतशोधपत्रे वैशेषिकदर्शनं सेश्वरमिति साध्यते । तत्र तावत् वैशेषिकसूत्रेषु ईश्वरस्य नामतः उल्लेखाभावेन वैशेषिकदर्शनं मूलतः अनीश्वरवादि इति नैव स्वीकर्तुं शक्यते । सूत्रकारेण मोक्षाधिगमार्थम् आवश्यकपदार्थानामेव विवेचनं कृतम् । परन्तु केवलमेतावता वैशेषिकदर्शनमनीश्वरवादि इति स्वीकरणं नैव साधु प्रतीयते । परवर्तिभिः व्याख्याकृद्भिः शङ्करमिश्र-जयनारायणतर्कपञ्चानन-प्रशस्तपादाचार्य-चन्द्रानन्द-जयन्तभट्टप्रभृतिभिः वैशेषिकदर्शनस्य सेश्वरत्वं साधितम् । विविधेषु प्रकरणग्रन्थेषु मुक्तावलीतर्कसङ्ग्रहादिषु भगवतः स्वीकरणं स्पष्टत उपलभ्यते । अतः अस्माकमेष निष्कर्षः यत् प्राचीनकालीनमपि वैशेषिकदर्शनमीश्वरवादि आसीदिति । वैशेषिकदर्शनेऽनुमानागमप्रमाणाभ्याम् ईश्वरसद्भावः साध्यते । एवं विवेचनेन स्पष्टीभवतीदं यदीश्वरस्य स्वरूपविषये वैशेषिकदर्शनं न्यायदर्शनेन साकं सम्पूर्णं साम्यमाधत्ते ।

कुञ्चीशब्दाः - सकर्तृकं, लिङ्गत्वम्, अनुमानं, प्रामाण्यं, धर्मः, अधर्मः, मोक्षः, बद्धः, कार्यं, कारणं चेत्यादयः ।

****

वैशेषिकदर्शनस्य विषये नैकेषां विदुषां मतं वर्तते यत् प्राचीनकालीनं वैशेषिकदर्शनमनीश्वरवादि अस्ति । अनन्तरञ्च समानतन्त्रस्य न्यायदर्शनस्य प्रभावेण वैशेषिकदर्शनेऽपि परमेश्वरवादः संप्रवृत्तः । महापण्डितराहुलसांकृत्यायनमहोदयाः अपि स्वकीये दर्शनदिग्दर्शननामके ग्रन्थे वैशेषिकदर्शनस्य परिगणनमनीश्वरवादिदर्शनेष्वेव स्वीकुर्वन्ति[1] । मतमिदं समालोच्यतेऽस्माभिः । यद्यपि वैशेषिकदर्शने नास्तीश्वरस्य नामतो निर्देशः - **"प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात्संज्ञाकर्मणः"[2]** सूत्रस्यास्य व्याख्यानावसरे उपस्कारकृता शङ्करमिश्रेणेश्वरविषये निरूपितं यत् - "....एवं च घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्वरसंकेताधीनमेव यः शब्दो यत्रेश्वरेण संकेतितः स तत्र साधुः यथा या काचिदोषधिर्नकुलदंष्ट्राग्रस्पृष्टा सा सर्वाऽपि सर्पविषं हन्तीत्येतादृशी संज्ञा अस्मदादिविशि**ष्टा**नां लिङ्गमनुमापकं याऽपि मैत्रादिसंज्ञा पित्रा पुत्रे क्रियते साऽपि "द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्" इत्यादिविधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथा च सिद्धं संज्ञाया ईश्वरलिङ्गत्वम्"[3] । कर्मणश्च लिङ्गत्वं प्रतिपाद्यते- "एवं कर्माऽपि कार्यमपीश्वरे लिङ्गम् । तथाहि क्षित्यंकुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घट**व**दिति"[4] । "बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे"[5], "स वा अस्म**द्बुद्ध्य**न्यो लिङ्गमृषेः"[6], "सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः"[7] इत्यादिवैशेषिकसूत्राणाम्

---

[1] द. दि., पृ. ५७९

[2] वै. सू. २/१/१९

[3] उपस्कार, पृ. ९४

[4] उपस्कार, पृ. ९४

[5] वै. सू. ६/१/१

[6] तदेव ६/१/२

[7] तदेव ७/२/२०

 ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अपीश्वरविषये सङ्केतप्रदत्वमङ्गीक्रियते परवर्त्तिभिः कैश्चिद् व्याख्याकारैः। परन्तु नैतदपि साधु प्रतीयते, सांख्यकारिकाया युक्तिदीपिकाख्यटीकायामुच्यते - "आचार्येण तु नोक्तं तेन सूत्रकारमते नास्तीश्वरः। लिङ्गादिति चेत्, स्यान्मतम्, संज्ञाकर्मत्वमस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्। प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्वा संज्ञाकर्मणः इत्येतस्माल्लिङ्गादीश्वरपरिग्रह आचार्यस्य सिद्ध इति। तदप्यसिद्धम्। कस्मात्? अभिप्रेतासिद्धेः"[8]।

अनेन लिङ्गेनास्मदादिभ्यो विशिष्टशक्तेः कस्याश्चिदस्तित्वं सिद्ध्यति, न पुनरीश्वरः। पुनश्च यदीश्वरस्य सत्त्वेऽपि सूत्रकारः ईश्वरं नोपदिशति तर्हि तस्यात्राकौशलमेवोपदर्शितं भवति। यदि परमाणूनां प्रवृत्तिनिवृत्ती ईश्वरपरतन्त्रे स्यातां तर्हि सूत्रकारः प्रथमं तदेवोपदिशेत्। नैवोपदिशति सूत्रकारोऽतः अकुशलः सूत्रकारः इत्यापद्यते, एतच्च नास्तीष्टम्। ईश्वरस्यासङ्कीर्तनेन चैतदपि प्रतीयते यत्सूत्रकारमते नास्त्येवेश्वरः। यदि वेश्वरः सूत्रकारमते स्यात् तर्हि सः अवश्यमेव तस्य नाम गृह्णीयात्, ईश्वरनामग्रहणे च वध्वा इव श्वसुरस्य नामग्रहणे दोषस्तु नास्त्येव। अतः काणादानामीश्वरोऽस्तीति मतं पाशुपतोपज्ञम् इति स्वीकरणीयम्। अतः ईश्वरस्वीकरणं न्यायदर्शनप्रभावेण सञ्जातमिति।

परन्तु मतमिदं नैव रोचते यदि विचार्यते। भारतवर्षे परिपाटी आसीदेषा यत् कस्यचिदपि दर्शनस्य सिद्धान्ताः व्याख्यानग्रन्थैरेव ज्ञायन्ते। सूत्रेषु ईश्वरस्य नामतः उल्लेखाभावेन वैशेषिकदर्शनं मूलतः अनीश्वरवादि इति नैव स्वीकर्तुं शक्यते। सूत्रकारस्य लक्ष्यमासीत् मोक्षाधिगमार्थं येषां पदार्थानां तत्त्वज्ञानमपेक्षितं तेषां पदार्थानां प्रतिपादनम्। अतः ईश्वरस्य चर्चा नैव कृता सूत्रकृता, परन्तु केवलमेतावता वैशेषिकदर्शनमनीश्वरवादि इति स्वीकरणं नैव साधु प्रतीयते। परवर्तिभिः व्याख्याकृद्भिः "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्"[9] इति सूत्रस्य व्याख्याने तत्-पदेनेश्वरस्यैव परामर्शः क्रियते। प्रथमसूत्रेण धर्मविषयिणी एव प्रतिज्ञा कृता सूत्रकृता, अतः द्वितीयसूत्रे तत्-पदेन धर्मस्यैव परामर्श उचितः तत्-पदस्योपस्थितपरामर्शकत्वात् इति प्रश्नः उपस्कारे शङ्करमिश्रेणैवं समाधीयते यत् यथा "तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः"[10] इति गौतमीयसूत्रे तत्-पदेनानुपस्थितस्यापि वेदस्य परामर्शः क्रियते तथैवात्रापि तत् पदं प्रसिद्धसिद्धतयेश्वरमेव परामृशति। तथा च तेनेश्वरेण वचनादेवेश्वरोक्ताम्नायस्य प्रामाण्यं स्वीक्रियते- "तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धसिद्धतयेश्वरं परामृशति यथा "**तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः**" इति गौतमीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते। तथा **च** तद्वचनात्तेनेश्वरेण प्रणयनाद्वेदस्य प्रामाण्यम्"[11]। यद्यपि उपस्कारे तत्रैव "यद्वा" इति कृत्वा तत्-पदेन धर्मस्यापि परामर्शः कर्तुं शक्यत इति उक्तम्। जयनारायणतर्कपञ्चाननेन तु तत्-पदस्येश्वर-वाचकत्वमप्यस्तीत्यपि स्वीक्रियते- "यद्वा ईश्वरवाचकमेव तत्पदम् "ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः त्रिविधः स्मृतः" इति वचनात्"[12]।

अन्यैरपि वैशेषिकदर्शनानुसारिभिः विद्वद्भिः ईश्वरस्य स्वीकरणं स्पष्टत एव क्रियते। उपस्कारकृतः

---

8 सां. का. युक्तिदीपिका, पृ. ९९-१००

9 वै. सू. १/१/३

10 न्या. सू. २/१/५७

11 उपस्कारः, पृ. ८

12 उपस्कारविवृतिः, पृ. ९

शङ्करमिश्रास्तु कणादोऽपि भगवन्तमङ्गीकरोति स्पष्टमेतदुद्घोषयन्ति। द्रव्यनिरूपणावसरे चेश्वरसुवर्णयोः द्रव्येष्वेवान्तर्भावः इति प्रतिपादितं - “सुवर्णादीनामीश्वरस्य वात्रैवान्तर्भावात्”[13] इति। चन्द्रानन्दः वैशेषिकसूत्रवृत्तौ भुवनादीनां कर्तृत्वेनेश्वरं साधयति यत्- “ईश्वरश्च साधितः तदनुभुवनादीनां कार्यतया घटादिव**द्** बुद्धिमत्पूर्वकत्वात्”[14]। शङ्करमिश्रः “कणादरहस्यः” इति ग्रन्थे आत्मनिरूपणावसरे तस्य द्वैविध्यं प्रतिपादयति - क्षेत्रज्ञः (जीवात्मा) सर्वज्ञः (परमात्मा) चेति। प्रमाणं चेश्वरे दर्शयति - क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादिति अनुमानम्। न्यायमञ्जरीग्रन्थे नैयायिकैः जयन्तभट्टैः प्रतिपादितं यत्- “यथाऽस्माकमीश्वरेच्छाप्रेरितपरमाणुनिर्मितानि पृथिव्यादीनि, समानतन्त्रे कणव्रतमते तथैव सिद्धानि”[15]। प्रशस्तपादाचार्यः पदार्थधर्मसङ्ग्रह-नामक-प्रशस्तपादभाष्यापरनामधेये ग्रन्थे मङ्गलाचरणे परमेश्वरं प्रणमति -

“प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः।
पदार्थधर्मसङ्ग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः॥”[16]

सृष्टिसंहारप्रक्रियायामीश्वरं विवेचयति च। अन्येष्वपि प्रकरणग्रन्थेषु मुक्तावलीतर्कसङ्ग्रहादिषु भगवतः स्वीकरणं स्पष्टत उपलभ्यते। अतः अस्माकमेष निष्कर्षः यत् प्राचीनकालीनमपि वैशेषिकदर्शनमीश्वरवादि आसीदिति।

ईश्वरसद्भावे प्रमाणम्-

ईश्वरसद्भावे वैशेषिकदर्शनानुसारेणानुमानस्य आगमस्य च प्रामाण्यम्। अनुमानञ्च क्षित्यङ्कुरादिकमपि कार्यम्, अतः तेनापि सकर्तृकेण भाव्यम्। न च क्षित्यङ्कुरादिकर्तृत्वं जीवात्मनां सम्भवति, अतः यस्य क्षित्यङ्कुरादिकर्तृत्वं स एव ईश्वरः। एतदनुमानमीश्वरसिद्धौ प्रबलमनुमानम्। एतदेवानुमानं शब्दभेदेन किञ्चिदर्थभेदेन च अन्येष्वपि वैशेषिकग्रन्थेषु समुपस्थाप्यते। “न्यायकन्दली” ग्रन्थे श्रीधरभट्टेन प्रतिपादितं- “महाभूतचतुष्टयमुपलब्धिमत्पूर्वकं कार्यत्वात्, यत्कार्यं तदुपलब्धिमत्पूर्वकं यथा घटः कार्य**ञ्च** महाभूतचतुष्टयं तस्मादेतदप्युपलब्धिमत्पूर्वकम्”[17] इति। कार्यत्वञ्च महाभूतचतुष्टये सावयवत्वेन हेतुना साध्यते। प्रशस्तपादाचार्यैः परिमाणनिरूपणावसरे द्व्यणुकपरिमाणं प्रति परमाणुगतसंख्यायाः कारणत्वं प्रतिपाद्यते। सा संख्या च ईश्वरबुद्धिजन्या इति च स्फुटीकुर्वद्भिः उदयनाचार्यैः प्रोक्तस्य **संख्याविशेषादि**ति भगवत्साधकस्य हेतोः संकेतः कृतः। सिद्धान्तमुक्तावल्याः व्याख्यायां दिनकर्यां श्रीमदुदयनाचार्योक्ताः सर्वेऽपि हेतवोऽत्रापि भगवत्साधकतयोपन्यस्यन्ते। मानमनोहरनामके ग्रन्थे अनेकान्यन्यान्यपि अनुमानानि भगवत्साधकतया प्रस्तूयन्ते, तानि चेमानि सन्ति- “विवादाध्यसितं कर्म प्रयत्नाधारजं कर्मत्वात्, यत् कर्म तत् प्रयत्नाधारजं यथा सम्प्रतिपन्नं कर्म तथा विवादाध्यसितं कर्म” इति प्रयत्नाधारस्य सिद्धिः स एव ईश्वरः। एवमेव “विवादाध्यसितं मूर्तं प्रयत्नाधारं परमाणुव्यक्तिरिक्तत्वे सति मूर्तत्वात्”, “गन्धः प्रयत्नजः गन्धत्वात् घटवत् तद्गतगन्धवच्च”, “विवादाध्यसिते पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृते गुरुत्वे सत्यपातित्वात् करतलामलकवत्”, “विवादाध्यसितं

[13] उपस्कारः, पृ. १९
[14] वैशेषिकसूत्रवृत्तिः पृ. २
[15] न्या. म.
[16] प्र. पा. भा., मङ्गलाचरणम्।
[17] न्यायकन्दली, पृ. १२३

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

नित्यविशेषगुणाधारजं कार्यत्वाद् आप्यद्व्यणुकवत्। यश्च नित्यविशेषगुणाधारः स एवेश्वरः" बौद्धं प्रतीश्वरसाधनाय तत्रानुमानं प्रस्तूयते-"विवादाध्यसितो विकल्पः तदतिरिक्तं प्रमा, प्रमात्वात्, निर्विकल्पकप्रमावत्" इति। "एतज्ज्ञानम् एतदुत्पादकानित्यव्यतिरिक्तज्ञानजन्यं कार्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्" अनित्यव्यतिरिक्तज्ञानसिद्धौ यः तज्ज्ञानस्याश्रयः स एवेश्वरः इति सिद्ध्यति। एवमन्या अपि युक्तयः भगवति सम्भवन्ति।

ईश्वरपर्यालोचनम्

ईश्वरसद्भावे वेदानामपि प्रामाण्यं विद्यते तथाहि- "द्यावाभूमी जनयन् देव एकः", "विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता"[18], "ईश्वरमुपासीत", "यः सर्वज्ञः सर्ववित्", "यस्य ज्ञानमयं तपः", "सोऽकामयत" इत्यादयः ईश्वरसद्भावे प्रमाणभूताः।

ईश्वरः स्रष्टा

ईश्वरोऽयं जगतोऽस्य स्रष्टा, निमित्तकारणं- "तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय"[19]। संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय निमित्तकारणायेत्यर्थः। कार्यं प्रति त्रीणि कारणानि भवन्ति- समवायिकारणम्, असमवायिकारणं, निमित्तकारणञ्चेति। जगतोऽस्य परमाणवः समवायिकारणभूताः, परमाणूनां संयोगोऽसमवायिकारणम्, ईश्वरश्चास्य जगतः निमित्तकारणम्। अयमधिष्ठाता परमाणूनाम् अन्यथा सर्ग एव न स्यात् अचेतनानाम् चेतनमधिष्ठातारमन्तरेण प्रवृत्तेरसम्भवात्- "....तेभ्यः परः सर्वार्थदर्शिसहजज्ञानमयः कर्तृस्वभावः कोऽप्यधिष्ठाता कल्पनीयः, चेतनमधिष्ठातारमन्तरेणा-चेतनानां प्रवृत्त्यभावात्"[20]।

आत्मकल्पः

अयमीश्वरः आत्मैव। कुत इति चेत्? अत्र समाधीयते बुद्धिगुणत्वात्। जीवा इवायमपि विभुः (परममहत्परिमाणवान्), एकत्वसंख्याश्रयः, पृथक्त्वसंयोग-विभागाख्यसामान्यगुणाश्रयश्च। जीवात्म-कल्पत्वन्तु, बुद्धिगुणत्वादेव। द्रव्यविभागे ज्ञानवत्त्वेनैव विभजनात् अयमीश्वरः आत्मैव। ज्ञानञ्चास्य नित्यं, सर्वविषयकञ्च। इच्छापि अस्य सर्वविषयिणी नित्या च। प्रयत्नोऽप्यस्यैतादृगेव। एवमसावीश्वरः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागैः पञ्चभिः सामान्यगुणैर्विशिष्टः बुद्धीच्छाप्रयत्नैः त्रिभिः विशेषगुणैश्च विशिष्टः इति वैशेषिकदर्शने स्वीक्रियते- "संख्यादिपञ्चकं बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे"[21]।

अत्रापीश्वरबुद्धेः ईश्वरीयेच्छायाः ईश्वरीयप्रयत्नस्य च यन्नित्यत्वमङ्गीक्रियते तत् सर्वमपि न्यायदर्शनानुसारि एव। यथा न्यायदर्शने क्षित्यादिकर्तृत्वसम्पत्तये भगवतो ज्ञानस्य, इच्छायाः, प्रयत्नस्य च नित्यत्वमङ्गीक्रियते उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वस्यैव कर्तृत्वात् तथैवात्रापि भगवतो ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वमङ्गीक्रियते- "नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेवेश्वरः सकर्तृकत्वानुमानेन साधनीयः"[22]।

सुखादुःखादिभिरसंस्पृष्टः नित्यमुक्तः

अयमीश्वरः सर्वज्ञः, सर्वज्ञत्वाच्चास्य न कुत्रचिदपि वस्तुनि विशेषस्याग्रहः। विशेषस्याग्रहे एव मिथ्याज्ञानं सञ्जायते, विशेषस्य अग्रहाभावात् नास्य मिथ्याज्ञानं,

[18] न्या. सि. मु., पृ. ३२

[19] न्या. सि. मु., पृ. २२

[20] न्यायकन्दली, पृ. १४१

[21] कारिकावली ३४

[22] रामरुद्री, पृ. २७

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

मिथ्याज्ञानाभावाच्च न मिथ्याज्ञानमूलकौ रागद्वेषावस्य जायेते। रागद्वेषाभावाच्च नास्येश्वरस्य रागद्वेषमूलिका प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिरूपकारणाभावान्नेश्वरस्य प्रवृत्तिसाध्यौ धर्माधर्मौ, धर्माधर्मयोरभावाच्च नास्य सुखं नास्य दुःखं वा प्रतिपादितं- "तदेवं कार्यविशेषेण सिद्धस्य कर्तृविशेषस्य सर्वज्ञत्वान्न कुत्रचिद्वस्तुनि विशेषानुपलम्भः। अतो न तन्निबन्धनं मिथ्याज्ञानं, मिथ्याज्ञानाभावे च न तन्मूलौ रागद्वेषौ, तयोरभावान्न तत्पूर्विका प्रवृत्तिः, प्रवृत्त्यभावे च न तत्साध्यौ धर्माधमौ, तयोरभावात् तज्जययोरपि सुखदुःखयोरभावः"[23]। सुखदुःखयोः क्रमशः धर्माधर्मप्रभूतत्वात्। नित्यसुखस्य सत्ता तु वैशेषिकदर्शने नैव स्वीक्रियते।

अयमीश्वरः आत्मकल्पः अतः प्रश्नोऽयं समुदेति यदयं बद्धो वा मुक्तो वा? अस्योत्तरमेवं दीयते यत् बन्धनकारणानां क्लेशादीनामभावात् अयं बद्धो नास्ति। तर्हि मुक्तो भविष्यति? इत्यपि न, मुक्तिर्नाम बन्धविच्छेदः। "अयं मुक्तः" इति स्वीक्रियमाणे कदाचित् पूर्वकालेऽयं बन्धने आसीदिति स्वीकृतं भवति। अतोऽयमीश्वरः नित्यमुक्त इति स्वीक्रियते- "स किं बद्धो मुक्तो वा? न तावत् बद्धः बन्धनसमाज्ञातस्य बन्धहेतोः क्लेशादेरसम्भवात्। मुक्तोऽपि न भवति बन्धविच्छेदपर्यायत्वान्मुक्तेः। नित्यमुक्तस्तु स्यात्"[24]।

वेदानामुपदेशकः

अयमीश्वरः वेदानामुपदेशकः, जीवात्मनां पितृवत् आप्तकल्पः। जीवानां कल्याणाय सर्गकाले वेदान् रचयति। वेदाः नैवापौरुषेयाः भवितुं शक्नुवन्ति वाक्यरूपत्वात्- "वेदाः पौरुषेयाः वेदत्वात् आयुर्वेदवत्", "वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतादिवत्", "वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवत्", "वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत्" इत्यादिभिः अनुमानादिभिः वेदस्य पौरुषेयत्वं साध्यते। यत्पुरुषप्रणीतो वेदः स एव ईश्वरः।

कर्मफलप्रदाता

वैशेषिकदर्शने ईश्वरः शुभाशुभकर्मणां फलं प्रददाति। शुभेन अशुभेन च कर्मणाऽदृष्टमुत्पद्यते। तदनुसारञ्चायमीश्वरः जीवेभ्यः फलं प्रददाति। अदृष्टञ्च स्वत एव फलदाने नैव सामर्थ्यमावहति अचेतनस्य चेतनाधिष्ठानेनैव फलप्रदायकत्वात्। ईश्वरेच्छयानुगृहीतमदृष्टं कर्मणां फलप्रदाने सामर्थ्यं धारयति- "धर्मोऽपि तावन्न निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नानुगृह्यते"[25]।

अशरीरी

शरीरस्यापि कर्मजन्यतया भगवतस्तु कर्मणोऽभावात् ईश्वरस्य शरीरमपि नास्ति। भोगायतनस्यैव शरीरसंज्ञा भवति भोगाभावादेवास्य शरीरं नास्ति। न्यायदर्शनानुसारं यथा शरीरं नाङ्गीक्रियते ईश्वरस्य तथैव वैशेषिकदर्शनेऽपि।

जगतस्सर्जनस्य प्रयोजनम्

प्रलयकाले धर्माधर्मसंस्कारानुविद्धान् जीवात्मनः मोक्षरूपं प्राप्तार्थं दृष्ट्वैष भगवान् करुणापरवशः धर्माधर्मसंस्कारक्षार्थं सुखदुःखपरिपूर्णजगदिदं सृजति। जगत्सर्जनस्य प्रयोजनं गौणमस्ति भोगः जीवात्मनां - "ततः पुनः प्राणिनां भोगभूतये..."[26]। परमं प्रयोजनमस्ति जीवात्मभिर्मोक्षलाभः। दुःखबहुलेन जगता उद्वेजिताः जीवात्मानः परमं पुरुषार्थं

---

[23] न्या. क., पृ. 142

[24] न्या. क., पृ. 142

[25] न्यायकन्दली, पृ. 19

[26] सृष्टिप्रक्रिया, प्र. पा. भा.

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

मोक्षमधिगन्तुं प्रयासं विधास्यन्ति इति भगवान् करुणयैव सृजतीदं जगत् - "न चैवं सति करुणाविरोधः, दुःखोत्पादस्य वैराग्यजननद्वारेण परमपुरुषार्थहेतुत्वात्"[27] ।

निष्कर्षः

एवं विवेचनेन स्पष्टीभवतीदं यदीश्वरस्य स्वरूपविषये वैशेषिकदर्शनं न्यायदर्शनेन साकं सम्पूर्णम् साम्यमाधत्ते। अत एव षड्दर्शनसमुच्चये हरिभद्रसूरिणा प्रोच्यते -

"देवताविषये भेदो नास्ति नैयायिकैः समम् ।"

अतः अस्मिन् शोधप्रबन्धे न्यायपदेन न्यायदर्शनस्य समानतन्त्रं वैशेषिकदर्शनमपि परिगृहीतमस्तीति शम् ।

सहायकग्रन्थसूची

- मिश्रः, शङ्करः। *उपस्कारः (जयनारायणतर्कपञ्चाननकृतविवृतिसहितः*)। कलिकाता, १८६१
- सांकृत्यायनः, राहुलः। (१९४४)। *दर्शनदिग्दर्शन*। इलाहाबाद : किताबमहल।
- भट्टः, जयन्तः। (१९७१)। *न्यायमञ्जरी*। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज।
- उदयनाचार्यः। (१९७८)। *न्यायकन्दलीः* (हरिदासीयः कुसुमाञ्जलिपरिमलसहितः)। वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
- उदयनाचार्यः। (१९५७)। *न्यायकन्दली* (प्रकाशबोधिनी आदि चतुष्टीकासहिता)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज।
- विश्वनाथपञ्चाननः। (१९८२) *न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (दिनकरीरामरुद्रीसहिता)*। वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
- प्रशस्तपादाचार्यः। (१९७७)। *प्रशस्तपादभाष्यम् न्यायकन्दलीसहितम्*। वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
- ईश्वरकृष्णः। (१९७०)। *साङ्ख्यकारिका,* (अज्ञातकर्तृकयुक्तिदीपिकासहिता)। त्रिपाठी, रमाशङ्करः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज।
- वैशेषिकसूत्रम्- कणादः

[27] न्या. क., पृ. 132